

UOT 1(09)

Mövlud XALFALLAH
Məhəmməd Xidar Biskra Universiteti
(Əlcəzair)
z.aliyeva@hotmail.com

İSLAM FƏLSƏFƏSİNİN HİNDİSTANDA MAARİFÇİLİK DÖVRÜNƏ TƏSİRİ

Hindistanın filosof və mütəfəkkirlərinin bu ölkənin mədəniyyət, düşüncə və sivilizasiyasının formalaşmasında böyük rolu olmuşdur. Bu rol Hindistandan kənarlarda da özünü göstərir (1, s.21). Bununla bağlı çoxsaylı rəngarəng əqidələrin, dinlərin və ayinlərin beşiyi olan Hindistanın düşüncə tarixinə nəzər salmaq zəruri məsələlərdəndir. Bu ölkənin tarix boyu dərin fəlsəfənin, dəqiq riyazi elmlərin, qədim sivilizasiyanın beşiyi olduğuna baxmayaraq, onun dünyadan təcrid olunma halında qalması danılmaz faktdır. Sanki hər şeyi olan zəngin birisi ətrafından təcrid edilib. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün Hindistan sivilizasiyasındakı eniş-yoxuşu öz xatirələrində qələmə alan Zahirəddin Məhəmməd Baburun (2, s.27) yazılarına diqqət etmək lazımdır. Eləcə də Baburun xatirələrini şərh etməyə çalışan Cəvahirəl Nehrunun da (1964) bu barədə maraqlı fikirləri vardır. O deyir: “Hindistanda geriləmənin səbəblərindən biri də ölkənin xalqının yaradıcılıq mənbələrinin tükənmiş olması idi”.

Müsəlmanlar Hindistanı fəth edəndə dünyada öndəgedən hesab edilirdilər. Bu səbəbdən də onların Hindistana böyük təsiri oldu. Müsəlmanlar yeni din, yeni şəriət, yeni düşüncə, əxlaq, bircəyənəm hissi, tarixin süzgəcindən keçmiş mədəniyyətini və bununla yanaşı elmi də təqdim etdilər.. Hindistan alimlərinin etirafına əsasən, bu təsir rəngarəng və çoxsaylı hindistanlının düşüncəsində mühüm iz buraxan "xalis tövhid" töhfəsindən ibarət idi.

Hindlilərin ədəbiyyat, düşüncə və mədəniyyət sahəsində müsəlmanlardan əxz etdiklərindən biri də xəyalı və fikri genişləndirmək qabiliyyəti idi. Sanki iki fikrin və ədəbiyyatın bir-birinə calağ edilməsi nəticəsində şeir, ədəbiyyat və ümumilikdə düşüncə hissi genişləndirdi.

Müsəlmanların Hindistana verə bildikləri arasında urdu dili də var. Həmin dil ki, Hindistanda elmin, ədəbiyyatın və düşüncənin vahid dili olub.

Qustav Le Bon da müsəlmanların hindistanlılara veridiyi başqa bir töhfədən yazır (2,s.25). O bildirir ki, müsəlmanların fəthindən öncə hindistanlıların sənədləşmiş tarixi yox idi və məhz bu gəlişdən sonra Hindistanda tarix elminə maraq və onun əhəmiyyəti prosesi başlayıb.

Hindistanlı tarixçi Jaduna Tahe İslamın Hindistana bəxş etdiyi 10 hədiyyədən söz açır (3, s.33). O bildirir ki, Hindistanı dünyaya inteqrasiya etdirmək, siyasi vəhdət, idarələrdə rəsmi dilin formalaşması, gözəl incəsənət üslublarının ərsəyə gəlməsi və sair bu hədiyyələrdəndir.

VI əsrdən etibarən Hindistanda İslam dövlət quruluşu mövcud olduğundan ölkədə elmin və mədəniyyətin hər bir sahəsi üzrə böyük alimlər və dühalar yetişməyə başlayıb (4, s.31). Bu zamanlardan Hindistanın düşüncə və mədəniyyətində inkişaf tempi müşahidə edilsə də, zaman keçdikcə təlim-təhsil metodlarının ənənəvi üslubda davam etməsi və yaradıcılıq və müasirliyin olmaması bu quruluşun təsir gücünü azaldı.

Britaniyanın Hindistanı müstəmləkəsinə çevirmək dövrü gəlib çatanda, ingilislər əsas mübarizələrini İslam mədəniyyətinə qarşı kökləmişdilər. Birinci növbədə, İslam sivilizasiyası atributları və düşüncəsinə zərbələr endirilməli idi. Bu məqsədlə İslam düşüncəsi müqavimət göstərdiyindən ilk növbədə onun təməlləri zəiflədilməli, daha sonra Qərb mədəniyyətinin əsası qoyulmalı idi. Bundan sonra hindistanlıları ram etmək asanlaşdı.

Britaniyanın bu dövəmdə Hindistanda İslam düşüncəsinə qarşı, habelə Qərb düşüncəsi və mədəniyyətinin formalaşması istiqamətində yürütdüyü siyasətini bir neçə sahədə müşahidə etmək olar:

1. İslam təlim-təhsilini və onu təmin edən maliyyə mənbələrini aradan qaldırmaq.
2. İslami qanun və qaydaların tətbiq edilməsinin qarşısını almaq.
3. Hindistanda ərəb dilinin və onun genişlənməsinin qarşısını almaq.
4. Hindistanın İslam qaydalarının daha çox tətbiq edildiyi bölgələrdə irqi qarşıdurmaya rəvac verən siyasət yürütmək, əcnəbi mədəniyyətlərlə gec barışan hinduizmin və onun dini və irqi tərəflərinin təbliğinə rəvac vermək.

5. Britaniya tərəfindən məktəblərin, institut və digər təlim-təhsil mərkəzlərinin inşası və təlim- təhsil ocaqlarında xristian missionerliyinin həyata keçirilməsi. Missionerlik fəaliyyəti ilə yanaşı cəlb edilən şagird və tələbələrə maddi ehtiyaclarını təmin etmək.

6. İngilis dilinin təlimi və təbliği. Britaniya müstəmləkəçiliyinin əsas fəaliyyəti Hindistanda hökumət dili, elm və ədəbiyyat dili olmuş fars dilinin, eləcə də ərəb və urdu dilinin aradan qaldırılması üzərində köklənmişdi (5,s.31).

Qeyd edilənlərdən savayı, Hindistanda işə cəlb edilmənin əsas şərti və imtiyazı Britaniya məktəblərinin məzunluğu və ingilis dilini bilmək meyarı idi.

Hindistanlı müsəlman müstəmləkəçiliyin ictimaiyyət qarşısında qoyduğu şərtlərə boyun əyməyə hazır olmadığından tədricən özünü təlim, təhsil və integrasiyadan məhrum edirdi.

Tədricən nə baş verirdi?! Keçmişdə onlara əzmkarlıq və zəhmətkeşlik bəxş edən ilham mənbəyi var idisə, indi onlara cəmiyyətə qarışmamaq, dünyagir olmamaq, tərki dünya olmağı təlqin edən vəsvəşələr var idi. Britaniya müstəmləkəçiliyinin müxtəlif tələblərinə boyun əyməyib mübarizə apardığını düşünən və guşənişin olmağı üstün tutan hindistanlı müsəlman təlim-təhsil və inkişafdan qaldığı halda, hinduizm tərəfdarlarında inkişafa doğru sıçrayış müşahidə olunurdu. Nəticədə, hindistanlı müsəlman mütəfəkkirləri arasında İslam dinini geriləmə amili kimi qəbul edib qələmə verən şəxslər də meydana çıxdı.

Hindistanın müsəlman cəmiyyətini bu vəziyyətdən xilas etmə istiqamətində Seyid Əhməd Xanın fikirləri və qələmə aldığı yazıları böyük əhəmiyyət kəsb edir. O düşünürdü ki, müsəlmanlar digərinə baxıb heyrtlənməyi kənara qoymalı, yaxşı təlim-təhsil ocaqlarına malik olmalı, müxtəlif sahələr üzrə müasir elmləri və üslubları bilən peşəkarlar yetişdirməklə, özlərinin inzibati və idari işlərini ələ almalıdırlar. O, dinin təməl prinsiplərinin qorunub saxlanması ilə yanaşı, müasir kəlam elminin yaradılmasını, çoxsaylı təlim-təhsil ocaqları açaraq, orada ingilis dili və sairələrinin tədrisinin təşkil edilməsini, bir sözlə, sağ əldə dini fəlsəfənin, sol əldə isə təbii və dünyəvi elmlərin tutulmasını istəyirdi (6, s.57).

Seyid Əhməd Xanın 1875-ci ildə hindistanlı müsəlmanların oyanışı hədəfilə təsis etdiyi Aliqarx Müsəlman Universiteti az bir zamanda bir çox tələbələrə özünə cəlb edə bildi. Bu təhsil ocağı ilə yanaşı, Xanın 1886- cı ildə təsis etdiyi "İslam Təlimi Konfransı" ölkədə müsəlmanların ədəbi, mədəni, ictimai və hətta siyasi sahələrdə qalxmasına böyük təkan verdi. Bu elm ocaqlarında Məhəmməd Əli, Məhəmməd İqbal kimi müsəlman mütəfəkkir və alimləri yetişdi. Bu mərhələdən sonra müsəlmanların digər təlim-təhsil ocaqları ilə rəqabət apara bilən məktəbləri, universitetləri, mədəni mərkəzləri, nəşriyyatları açıldı, qəzet və jurnallar nəşr olunmağa başladı.

Şeyx Məhəmməd Qasim Nanautavinin təsis etdiyi Dübəndi dini təhsil ocağı, eləcə də Şeyx Məhəmməd Əli Mokirinin təsis etdiyi "Darül-ülum" mədrəsəsi dini təməl prinsiplərini qoruyub saxlamaq və onları təbliğ etməklə yanaşı, hindistanlı müsəlmanlara mötədil və zamana uyğun din təlimlərini aşılamaq bildi və bunun nəticəsində bir çox tanınmış din alimlərinin və ruhanilərin yetişməsinə şərait yaratdı. 1891-ci ildə Heydərabadda təsis edilən "Dairətul-Məarif" nəşriyyatı, eləcə də Əllamə Süleyman Nədvinin rəhbərlik etdiyi "Darul-

müsənnifin" Akademiyası, "Maarif" və "Bürhan" məcəllələri və s. bu kimi nəşrlər və təhsil sahəsində görülən işlər müsəlmanların oyanışına və onların özünə inamına güclü təkan verdi.

Britaniya müstəmləkəçiliyi nəzarətində qalmış hindistanlının, xüsusilə də Hindistan müsəlmanının özünəinam və müstəqillik ruhunda yetişməsində tanınmış filosof və mütəfəkkir Məhəmməd İqbal Lahorinin (1938) özünəməxsus yeri vardır. Onun düşüncələrinin Hindistan müsəlmanının özünü görməyə, özünə inanmağa və qalxmağına böyük təsiri olmuşdur.

Müsəlmanların Hindistana gətirdikləri ilə öncədən ölkədə mövcud olanları müqayisə etdikdə görürük ki, qədimi Hindistan dedikdə, həm də ictimai təbəqələşmənin (Caste) kök atdığı, 14 rəsmi dilin və 845 ləhcə və şivəsinin istifadə edildiyi, bir-birinə dözümlü yanaşmayan və birgəyaşama dözümlü olmayan ayinlərin, sülalə, qəbilə və təbəqələrin formalaşdığı, insanın doğuşdan nəcis hesab edildiyi bir bölgə nəzərdə tutulur (7,s.91). İslam bu ölkəyə gəlməsi ilə ictimai təbəqələşməni kökündən vuran prinsip və dəyərləri, insanlar arasında bərabərliyi, elmə təşviqi, sülaləsindən və qəbiləsindən asılı olmayaraq qardaşlığı, eyni süfrədə bir araya gəlməyi, istədiyi işi və peşəni seçmək imtiyazlarını gətirdi. Görkəmli hind siyasi xadimi Cəvahirılə Nehrunun bildirdiyi kimi: "İslam qardaşlığı və bərabərliyi nəzəriyyəsi hinduizm tərəfdarlarının zəhnində dərin iz buraxdı. Bu təbəqələşmə sisteminə məruz qalanların çoxu yoxsullar idi, o çarəsizlər ki, hind ictimaiyyəti onları bərabərlikdən və insan hüquqlarından məhrum etmişdi"(8,s.379).

İslam fəthinin o zamankı Hindistan ictimaiyyətinə töhfələrindən biri də qadının ailədə və cəmiyyətdə yeri və rolu ilə bağlı idi. Hindistan cəmiyyətində ərinin ölümü ilə özünü yandımağa məhkum olan, zalım və sərt ictimai ayinlərin və ənənələrin prinsiplərinə əsasən çətin həyat tərzinə məhkum edilmiş qadın, artıq İslam dönəmində ləyaqətini əldə etmiş cəmiyyətin möhtərəm üzvü hesab edilirdi.

Britaniya müstəmləkəçiliyi müsəlmanların hakimiyyətini aradan qaldırıqdan sonra öz nəzər və düşüncələrini Hindistan ictimaiyyətində tətbiq etməyə başladı. Vaxtilə İslam hinduizmin təbəqələşmə sisteminə qarşı mübarizə aparsa da, müstəmləkəçilik dövründə həmin təbəqələşmə sanki yenidən və fərqli şəkildə qayıtdı. İngilislərlə iş birliyinə girə bilən varlı təbəqə əksəriyyət təşkil edən yoxsulların sahibi hesab edilməyə başladı. Ərazi malikləri sərt qaydalarla əksəriyyət təşkil edən yoxsul təbəqəni işlətməyə vadar edirdilər. Cəmiyyəti yoxsul saxlamaq siyasətini yürüdən ingilislər ölkənin sərvətlərini talayır, onun cəmiyyətini ucuz işçi qüvvəsi və ingilis məhsullarının istehlakçısına çevirməklə ölkə iqtisadiyyatını məhvə doğru sürükləyirdilər. Hindistanlı iqtisadçı alim Mukerçinin bildirdiyi kimi, "onun qanı sovruldu, damarları qurudu, yoxluğa doğru sürükləndi."

Qeyd edilən ictimai problemlər 1857-ci ildə Britaniyaya qarşı sipahilər üsyanının baş qaldırmasına gətirib çıxardı. Bu mərhələdən sonra Hindistanın müsəlman ictimaiyyəti xüsusi təzyiq və ədavətlə üzləşdi. Çünki onlar Britaniyaya qarşı mübarizənin mühərriki hesab edilirdilər. Britaniyalıların etirafına əsasən, onlar Hindistana ayaq basanda ölkədə siyasət, elm, işgüzarlıq, ədəbiyyat və mədəniyyət baxımından ən inkişaf etmiş müsəlmanlar idi (9,s.237). Buna görə üsyandan sonra müsəlmanlara edilən təzyiqlər daha da artdı. Britaniyanın təzyiq siyasətinin bir növü də müsəlmanların siyasi, idari, inzibati, mədəni və s. postlardan uzaqlaşdırılması idi. Bütün bu təzyiq siyasətinin nəticələrindən biri də Pakistanın müstəqil olaraq Hindistandan ayrılması oldu.

Açar sözlər: İslam fəlsəfəsi, maarifçilik, mədəniyyət, İslam qayda və qanunları, müsəlman, dini təhsil.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əbu-Reyhan Biruni. *Təhqiq ma lil-Hindi min məqulət məqbulə fil-əqli əv mərzulə*. Heydərabad: Dairətul-Məarif nəşriyyatı, 1958.
2. Əbul-Həsən Əli əl-Həsəni ən-Nədvi. *əl-Muslimunə fil-Hind*. Dəməşq. Dar İbni-Kəsir.
3. Jaduna Tahe. *əl-İslamu fil-Hind* (tərcümə). Məcəllətul-Hind əl-vaiyə.
4. Məsud ən-Nədvi. *Taruxud-dəvət əl-İslamiyyə fil-Hind*. Pakistan, Darul-Urubə.
5. Doktor Məhəmməd Şammə. *Əsəru-l-biə fu zuhuril-Qadyaniyyə*. Dar-Üsamə, 1982.
6. Əbdül-Həlim ən-Nədvi. *Mərakizul-Muslimin ət-Təlimiyyə vəs-səqafiyə vəd-diniyyə fil-Hind*. Nuri nəşriyyatı, 1967.
7. Cəvahirəl Nehru. *Minəssicni ilər-Riasəti*. Beyrut: Darul-Elm, 1959.
8. Əbdül-Munim ən-Nimr. *Tarixul-islam fil-Hind*. Darul-Uula, 1959.
9. Muşirul-Həsən. *Muslimu əl-Hind bəynə ət-təterrufi vəl-itidal*. BƏƏ. Heyət Əbu-Dablis-səqafə, 2009.

Мовлуд ХАЛФАЛЛАХ

ВЛИЯНИЕ ИСЛАМСКОЙ ФИЛОСОФИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЭПОХИ ПРОСВЕЩЕНИЯ В ИНДИИ

Резюме

В период британской колонизации Индия накануне обретения независимости, дала миру таких великих философов и мыслителей, как Ганди, Неру, Тагор и Мохаммед Икбал. Несмотря на религиозные и интеллектуальные различия их, объединяла гордость за восточную духовность вообще и за Индию, в частности. Они боролись за независимость страны с ее тысячелетними традициями, которая была охарактеризована как жемчужина Британской короны.

Эти великие мыслители опирались на восточные религии (индуизм, буддизм, ислам), западные науки и культуру, поэтому они выдвигали такие экзотические идеи, которые подчеркивали подлинный характер восточной культуры, отличающей ее от Европейской цивилизации.

В произведениях этих мыслителей отражена политическая, интеллектуальная и культурная ситуация в Индии до обретения ею независимости. Идеи терпимости, мира и братства, которые считались западными ценностями, часто встречались в трудах и выступлениях Ганди, но они носили восточный колорит. Икбал, известный мусульманский мыслитель, считал материалистическую западную цивилизацию недостаточной для сбалансирования жизни. Необходимо смешение духовного и материального - считали мыслители Просвещения, ибо человек состоит из телесного и духовного начал и по их убеждению, духовное просвещение может прийти только с Востока и восточных религий. Оставивший неизгладимый след в истории мировой культуры Джавахарлал Неру, как лидер третьего мира и сторонник неприсоединения, оказал большое влияние на Индию и другие страны своей реалистичной философией.

Наследие, оставленное этими мыслителями, позволяет нам узнать траекторию Индии на интеллектуальном, политическом и культурном уровнях в критический момент ее истории.

Ключевые слова: исламская философия, просвещение, культура, исламские нормы и законы, мусульманин, религиозное образование.

Mouloud KHALFALLAH

THE INFLUENCE OF ISLAMIC PHILOSOPHY ON THE FORMATION OF THE ENLIGHTENMENT IN INDIA

Abstract

During the English colonization of India on the eve of gaining the independence gave to the world a great number of philosophers and thinkers such as Gandhi, Nehru, Tagore and Mohammed Iqbal. These philosophers and thinkers were united by a pride for Eastern spirituality in general and for India in particular, despite their religious and intellectual differences. They fought for the independence of the country with its millennial traditions, which was described as the pearl of the British crown. These great people relied on Eastern religions (Hinduism, Buddhism, Islam), western science and culture so they developed such exotic ideas, which emphasized the true nature of Eastern culture distinguishing it from the British civilization. In the heritage of these thinkers we can trace the political, intellectual and cultural situation in India before it gained independence. The ideas of the tolerance, peace and brotherhood which were considered as Western values often sounded in the writings and speeches of Gandhi and he returned them their Eastern origin. Famous Muslim thinker Iqbal considered that materialistic Western civilization insufficient for a balanced life. Enlightenment thinkers considered it is necessary to mix the spiritual and material because man consists of physical and spiritual beginnings and the moral enlightenment can only originate from the East and Eastern religions.

Jawaharlar Neru had a great influence on India and other countries with his realistic philosophy and he left an indelible mark on the history of world culture as a leader of the third world and supporter of the non-alignment. The legacy left by these thinkers allows us to know the path of India on intellectual, political and cultural levels of its history in a critical moment.

Keywords: Islamic philosophy, enlightenment, culture, Islamic norms and laws, Moslem religions education.

Rəyçi: AMEA Fəlsəfə İnstitutunun şöbə müdiri, f.f.d. Zöhrə Əliyeva
Qəbul edilib: 01.10.2019